

Barbara Nichtweiß-szal Erik Petersonről

GÖRFÖL TIBOR

Barbara Nichtweiß 1985 és 1993 között a mainzi püspök asszisztenseként dolgozott, 1993 és 2000 között a mainzi egyházmegye arcualatformáló munkacsoportjában tevékenykedett, 2000-tól pedig az egyházmegye kiadványsorozatát gondozza, a püspöki tanácsadó testület tagja. Erik Peterson. Neue Sicht auf Leben und Werk [Erik Peterson. Élete és munkássága új megvilágításban] című igen terjedelmes (közel ezer oldalas) doktori értekezése 1992-ben jelent meg a Herder kiadónál, s azóta is számos tanulmányt szentelt Peterson gondolkodásának.

Minthogy a 20. századi teológián belül Erik Peterson a hellenizmus — judaizmus — kereszténység témakörének legelmélyültebb, nemcsak történeti, de rendszeres teológiai szempontok szerint is tájékozódó kutatója volt, úgy tűnt, tematikus számunk keretében hasznos lehet alakjának rövid bemutatása (Peterson egyik rövid írása a Vigilia 2004. 3. számában olvasható).

Az elmúlt években a teológia iránt érdeklődők számára meglepő, ám örömteli eseményt jelentett, hogy a német Echter kiadónál, az Ön irányítása alatt, Erik Peterson válogatott írásai címmel több kötetes sorozat indult útjára. Miként foglalná össze ennek a „válogatásnak” az alapelveit, amely sokkal több szöveget ad a kezünkbe, mint amennyit azok olvashattak, akik korábban esetleg úgy vélték, teljesen ismerik Peterson életművét? És hogyan jutott el személyesen Ön Petersonhoz?

Erik Peterson életében megjelent művei már évtizedek óta nem voltak hozzáférhetők. Az új kiadás, a *Válogatott írások* célja ezért elsősorban az, hogy újra kézbe adja Peterson fő műveit — elsősorban a *Theologische Traktate* [Teológiai értekezések] (1951/1994) és a *Marginalien zur Theologie* [Teológiai széljegyzetek] (1956/1995) című tanulmányköteteket —, továbbá összegyűjtsön olyan tanulmányokat és írásokat, amelyek a legkülönbözőbb helyeken jelentek meg.

Peterson élete során kiadott szövegei úgyszólván csak a csúcsát jelentik egy jóval nagyobb jéghegységnek: hagyatéka, amelyet a torinói egyetemen őriznek (*Biblioteca Erik Peterson*), szokatlanul gazdagnak bizonyult. Peterson szinte teljesen nyomdakész állapotban hagyta hátra Németországban, majd Olaszországban tartott teológiai és történelmi tárgyú egyetemi és egyéb előadásait; a kéziratok között azon kívül egy sor személyes feljegyzés is található, és fennmaradt korának jelentős személyiségeivel folytatott megragadó levélváltása is. Élete meghatározó fordulópontjai (1930: katolizálás, 1933: kényszerű áttelepülés Olaszországba) megakadályozták Petersonat abban, hogy ezt a terjedelmes kéziratanyagot nyomtatásban is megjelentesse.

Számomra a hagyatéknélkülözhetetlen forrást jelentett annak a munkának a során, amelynek keretében 1992-ig doktori érteke-

zésemen dolgozva lehetőségem volt átfogóbban kutatni Erik Peterson életét és gondolkodását. Ezek a források olyan értékesek, hogy úgy gondoltam, saját munkámon túl a nyilvánosság és a további kutatás számára is teljes formájukban hozzáférhetővé kell válniuk. Peterson életműve csak így fejthet ki hatást a jövőben. Hogy részt veszek ebben a vállalkozásban, az hálámnak egyszerre jele és tárgya is.

A kötetek a katolikus egyház támogatásával jelennek meg; a tudományos tanácsadók között ott van Karl Lehmann bíboros úr is. E nagyszabású feladatot azonban nem támogatja semmiféle intézmény, és azok a tudósok, akik részt vesznek a kéziratok átírásában és szerkesztésében, egyéb tevékenységük mellett, minden anyagi juttatás nélkül végzik munkájukat. Ez azzal jár együtt, hogy az új kötetek kiadását egészen gyakorlati szempontok határozzák meg, vagyis a sorozat egy-egy kötetének megjelenése annak függvénye, hogy az említett feltételek mellett milyen kéziratokhoz, illetve témakörhöz találunk hozzáértő munkatársakat. Minthogy a kéziratok gyakran idéznek ókori (főként görög) forrásokat, és olaszországi oktatói munkája alatt tartott előadásait Peterson olasz nyelven vetette papírra, munkánkat számos nehézség terheli. Ezért nagy öröömre szolgál, hogy sikerült számos olyan tekintélyes idősebb és fiatalabb katolikus és evangélikus tudóst találnunk, akik készek közreműködni (és-pedig nagy lelkesedéssel) a szövegek kiadásában.

Elsőként Erik Peterson evangélikus teológusként Bonnban (1924 és 1929 között) tartott nagy egzegetikai előadásainak kiadására találtunk megfelelő szakembereket. Időközben megjelentek Peterson magyarázatai a Római levélhez (1997) és a János-evangéliumhoz (2003), hamarosan megjelenik a Jelenések könyvéhez írt kommentár (2004), s reményeink szerint a Lukács-evangéliumhoz és az első Korintusi levélhez készített kommentár kiadásával 2005-ig maradéktalanul bemutatthatjuk Peterson oktatási tevékenységének ezt a dimenzióját. Az említett kötetek közül több tematikus szempontok szerint áll össze, vagyis az újszövetségi írásokhoz fűzött teológiai magyarázatokon kívül az adott szöveghez kapcsolódó történeti vagy szisztematikus írásokat, töredékeket és leveleket is tartalmaz, például a János-evangélium (3. kötet) esetében kánontörténeti, a Jelenések könyvénél (4. kötet) teológiai-politikai szövegeket. Peterson 1926-ban írt, az ókori *acclamatio*kat vizsgáló doktori és habilitációs értekezésének (*Heis Theos*) kibővített új kiadásával (2004 ősz) a vallás- és egyháztörténeti dimenzió kerül majd előtérbe, s a magam részéről örömmel nézek elébe az egyházzal és a teológiával foglalkozó írásokat (köztük egy Aquinói Tamásról tartott előadást és a Karl Barth-tal folytatott vita dokumentumait) tartalmazó kötetek összeállításának.

Az utolsóként említett Heis Theos című dolgozatról kitérünk, hogy szerzőjének egészen sajátos helyzete volt a korabeli teológián belül. Könyvében Ön így fogalmaz: Peterson „éppúgy közös vonásokat mutat a történeti iskola képviselőivel, mint azokkal, akik a teológiai-dogmatikai gondolkodás megújításán fáradoztak” (297). Miként alakult ki Petersonnál a teológiai, történelem- és okortudományi kutatás eltérő területeinek ez a különös összefonódása?

Az Ön által a vitairatok között említett Die Kirche [Az egyház] című írás többek között az egyház kialakulásával kapcsolatos megfontolásai miatt váltott ki nagy visszhangot. A korban, érthető módon, igen problematikusnak mutatkozott Peterson-

A történelmi és a teológiai kutatás feszültséggel teljes párhuzamossága kezdettől fogva jelen van a keresztény és a tudós Peterson életében. Ő maga nyilatkozott úgy, hogy egyetemi tanulmányai alatt végzett tisztán történeti kutatásai elsősorban az aszkézis és a vallási, illetve felekezeti (Petersonra egzisztenciálisan egyre nagyobb súllyal nehezedő) kérdések előli kitérés szándékából fakadtak. Ebből a szükségből azonban már igen korán erényt kovácsolt, mivel felismerte, hogy a szakszerű és megalapozott történeti és filológiai kutatásnak felbecsülhetetlen értéke van a teológiában, és a korban oly gyakori felszínes szellemtörténeti áttekintésekkel szemben az aprólékos, lemondással teli kutatást helyezte előtérbe. Mindezzel párhuzamosan olthatatlan szenvedéllyel vizsgálta a teológia nagy kérdéseit is. Teológiai szenvedélye — történeti felismeréseinek egyre szilárdabb alapjára támaszkodva — folytonosan megnyilatkozott, például a *Was ist Theologie?* [Mi a teológia?] (1925) és a *Die Kirche* [Az egyház] (1928/1929) című, nagy feltűnést keltő vitairataiban, amelyekben Peterson a korabeli evangélikus teológia fogyatékoságaira és belső ellentmondásaira hívta fel a figyelmet.

A történeti és a dogmatikai dimenzió azonban Peterson számos írásában kölcsönösen is átjárja egymást, ami egyben teológiai programot is jelent: a bibliai-keresztény hit ugyanis egyfelől nem fejthető le történelmi gyökereiről, s nem torzítható valamiféle ahistorikus, absztrakt gnózássá, másfelől nem szorítható a történelmi fakticitás síkjára sem, mivel eredete és célja — Isten, az egész lét teremtője és az egész kinyilatkoztatás forrása — transzcendens a történelemhez képest. Peterson úgy vélte, hogy az egyházi hit hagyományának és történetének megnyilatkozásai és eseményei csak a kinyilatkoztatás és a történelem efféle dialektikus egymásra vonatkoztatásával értelmezhetők megfelelően. Elvégre nem létezhet kétféle — egy történelmi és egy dogmatikai, egymással tökéletes ellentétes — igazság, hangsúlyozta Peterson. E felismerés révén többször is szembehelyezkedett a kutatás uralkodó elgondolásaival, illetve a korszellemmel, és biztos ösztönrel új utakat nyitott a dogmatikai és történeti vizsgálódások számára.

Peterson e rendkívül tömör (mindössze néhány oldalas) írása jellegzetes példája a történeti és a dogmatikai szempontok említett összekapcsolódásának. Peterson itt abból a nyilvánvaló feszültségből indul ki, amelyet Alfred Loisy jól ismert állítása fejez ki: „Jézus Isten országát hirdette, és erre jött az egyház.” Ezt a kérdést Peterson még élesebben veti fel, kiemelve, hogy Isten országát Jézus a zsidóknak hirdette, és erre olyan egyház jött, amely lényegileg zsidókból és pogányokból áll. Az, hogy Jézus és az általa küldött apostolok igehirdetése eleinte kizárólag a zsidóknak szólt, az evangéliumokban és a többi újszövetségi könyvben éppoly világosan megmutatkozik, mint az a tény, hogy a pogányok eleinte csu-

nak az az elgondolása, hogy az egyház megalapításának oka az, hogy a zsidók elvetették a Messiást. Milyen esélyei lehetnek mégis ennek az eszkatologikus ekkleziológiának a dogmatikai gondolkodásban (könyvében Ön e megközelítés pozitív hozadékait igyekszik ki mutatni)?

pán mintegy kiskapun keresztül részültek az üdvösségben, annak nyomán, hogy az elsődleges címzettek elfordultak a Jó Hírtől. A korai egyház csak hosszas vívódás után szólította meg közvetlenül és fogadta el a pogányokat.

Peterson nem volt hajlandó arra, hogy ezeket a világosan megmutató tényeket többé-kevésbé véletlenszerű „történelmi fejlődésnek” tekintse, vagy bizonyosfajta statikus ekkleziológia keretében egyszerűen belesimítsa a dogmatika épületébe. Arra törekedett, hogy teológiai síkon is értékelje és értelmezze ezt a folyamatot, ahhoz hasonlóan, ahogy ezt már Pál is megtette (Róm 9–11). A Római levél e fejezeteihez fűzött magyarázatait 1933-ban Peterson *Die Kirche aus Juden und Heiden* [A zsidókból és pogányokból egybehívott egyház] címmel önálló formában is megjelentette, s ezzel az egyik első volt azoknak a modern teológusnak a sorában, akik a zsidók kiválasztását — az idők végezetéig fennálló, vagyis eszkatologikus isteni misztériumként felfogva — *teológiai síkon* értelmezték. Ám a pogányok meghívására is Isten akaratából, a Szentlélek cselekvésének hatására került sor, amit például az Apostolok Cselekedete tanúsít. Ezért Peterson nem látta okát annak, hogy a korai kereszténység körében végbement „akut hellenizálást” (Adolf von Harnack) eleve tévútnak minősítsük.

Az egyház kialakulását vizsgáló gondolkodásnak ez a korban egészen új üdvtörténeti horizontja azt is maga után vonta, hogy világosabban kitűnt: az egyház köztes jelenség; egyrészt eszkatologikus valóság, amely nem választható el Jézustól és a benne elközeltetett istenuralomtól, másfelől nem is azonos Isten uralmával, s ezért nem is végső célja Isten kegyelmi cselekvésének: az egyház önmagán túlnyúl. Ami ma, a II. Vatikáni zsinat után magától értetődik számunkra, azt a korabeli katolikus teológia megütközéssel fogadta; ekképpen azonban Peterson egyben a bibliai és patrisztikus forrásokból táplálkozó eszkatologikus ekkleziológia útját is előkészítette. Joseph Ratzinger bíboros, aki már korán merített Peterson gondolataiból, 1991-ben úgy nyilatkozott, hogy Peterson „elsőként dolgozta fel és értelmezte katolikus módon” a Loisy-féle problematikát.

1935-ben Peterson még egy írást jelentetett meg *Die Kirche aus Juden und Heiden* [A zsidókból és pogányokból egybehívott egyház] címmel; itt a következőket írja: „A Szentírás allegorikus, illetve tipologikus egzegézise szükségszerű követke-

Minthogy a korabeli egzegézis és dogmatikai teológia már semmi-féle érzékenységet nem tanúsított az allegorikus, illetve a tipologikus értelmezéssel szemben, Peterson elsősorban arra törekedett, hogy egyáltalán újra feltárja ennek a magyarázatnak a teológiai értelmét. Az Írás értelmezésének ezt a formáját ugyanis nem a korai egyház ötlötte ki, hanem már magában az Újszövetségben is jelen van (Pál leveleiben és a Zsidó levélben, de az evangéliumokban is): általa a keresztény hit tartalmai, illetve az egyház önértelmezése Izrael üdvtörténetének horizontján fejezhető ki. A tipologikus írásértelmezés segítségével tehát egyfelől a kereszténység alapjának egyik összetevőjeként őrizhető meg az Ószövet-

ményként adódik abból, hogy nem a test szerinti zsidók, hanem az egyház a valódi Izrael." Peterson azok között tartjuk számon, akik az allegorikus értelmezés megújításáért szálltak síkra — miben jelöltek meg írásértelmezésének sajátosságai?

Peterson nevének hallatán elsőként szinte mindenkinek a Der Monotheismus als Problem [A monoteizmus mint politikai probléma] című tanulmány jut az eszé-

ség és így a zsidó gyökerek is, másfelől egészen új karizmatikus szabadság is kifejeződik benne: a kereszténység szabad a pusztá „betűtől”, amely öl, és a „testtől”, amely önmagában nem használ semmit (pusztán „test szerint”, vagyis merőben történeti alakként Jézusnak sem lenne jelentősége üdvösségünk szempontjából, hangsúlyozza Peterson a János-evangéliumhoz fűzött magyarázataiban).

Ebben a lelki írásmagyarázatban, amelyet már az Újszövetség is gyakorol, Peterson meghatározott kinyilatkoztatás-felfogást is felfedez: Isten nem elvont tételeket és alapelveket közölve nyilatkoztatja ki magát, hanem konkrétan: olyan eseményekben, képekben és szimbólumokban, amelyek egyszerre fedik fel és fedik el őt, s kölcsönösen egymásra utalnak. Ezért Peterson szerint a tipologikus-allegorikus egzegézis, amely számot vet a bibliai szövegeknek ezzel a jellegzetességével, teológiai szempontból mélyebb és sokkal inkább megfelel a kinyilatkoztatás titkának, mint az az értelmezés, amely kizárólag szekuláris, külső mércékkel közelíti meg a Bibliát, illetve többé vagy kevésbé tudatosan az értelmező szubjektív szándékait követi. Az egyház számára a Szentlélek, és nem az emberi lélek (szellem) a Szentírás hiteles értelmezője, s Peterson szerint az allegorikus írásértelmezésben éppen ez fejeződik ki objektív módon.

Egzegetikai előadásában Peterson azonban többnyire nem értelmezte allegorikus módon az Újszövetséget, és pedig azért, mert nézete szerint a vázolt elveket követő allegorikus írásértelmezés közege az egyház istentisztelete (nem véletlen, hogy a tipologikus, illetve allegorikus értelmezéssel főként liturgikus, homiletikus és kateketikai szövegekben találkozunk), s nem az egyetemi előadóterem, ahol tudományos oktatásnak és vitának kell zajlania (vö. Petersonnak a Római levél magyarázatához fűzött bevezető megjegyzései). Ezért egzegetikai előadásában Peterson nagyban támaszkodott a modern szöveg- és irodalomkritikai, valamint vallástörténeti eszköztárra — legalábbis amennyiben hasznosnak találta egy-egy teológiai magyarázat előkészítésére. Egzegézisén belül a legfontosabb a teológiai magyarázat. Értelmezései során pedig olykor allegorizálásba is bocsátkozik: például a *Was ist der Mensch?* [Mi az ember?] című értekezésében allegorikus módon értelmezi Jézus és a bűnös asszony találkozását (Lk 7,37–39) (a szöveg a Lukács-evangéliumról tartott egzegetikai előadásának néhány szakaszát tartalmazza).

A tanulmányt napjainkban egyáltalán nem kizárólag kritikák érik; számos történész és teológus szemében összességében helytálló megközelítése a politikai teológiának, még ha bizonyos részletkérdésekben olykor más állásponton vannak is. Az írás értelmezés- és hatástörténetét nem utolsósorban azért kísérte annyi vita, mert a politikai teológia meghatározott formájának „megroppantására” vállalkozva maga is teológiai-politikai célt követett: 1935-ben írá-

be. Ezt az isten egyetlenségének gondolatában gyökerező hellenista birodalmi ideológián kritikát gyakorló írást az elmúlt harminc év során nemcsak filológiai szempontból bírálták, de a benne kifejtett szentháromságtani megfontolásokat is problematikusnak találták (a katolikus teológiát illetően elég csak a Metz-iskolára gondolnunk). Miként határozható meg a mű maradandó jelentősége?

sával Peterson azzal az akkoriban Németországban terjesztett „birodalmi ideológiával” fordult szembe, amelynek az egységet hangsúlyozó elgondolásai — például „egy Isten, egy birodalom, egy egyház, egy Führer” — már-már Isten országának megvalósulásaként állították be a nemzetiszocialisták új „országát”. Peterson szerint azonban alapvetően lehetetlen, hogy a kereszténység tálján Istent bárki újra olyan közvetlen módon konkrét politikai-hatalmi összefüggések és célok szolgálatába állítsa, mint ahogy az például az ókorban a kereszténység előtt még szokás volt.

A tanulmányban Peterson kimutatja, hogy kudarcba fulladt minden olyan ókori kísérlet, amely a szentháromságos Isten lényegét fogalmilag a politikai struktúráknak megfelelően igyekezett kifejezni. Noha legfontosabb állításait a keresztény eszkatológia politikai és jogi eredetű fogalmak segítségével fogalmazta meg (ez Peterson teológiájának egyik alapvető belátása), a középpontot, az istenfogalmat illetően már semmiféle szerepük nincs. A szentháromságtan önálló fogalmak kidolgozását tette szükségessé, és még ezeket a fogalmakat is analóg módon kell értenünk, önmagukban egyenesen paradox jellegűek. Peterson szerint éppen ebben mutatkozik meg az élő Isten szabadsága, amely nem fogható be semmiféle emberi fogalommal. Ezeket a gondolatait Peterson 1923/1924-ben Aquinói Tamásról tartott előadásában fogalmazta meg, amelyet Karl Barth (aki maga is beült az előadásokra) igen nagyra tartott, s amely jelentős hatással volt teológiájának későbbi kibontakozására.

Peterson monoteizmus-traktátusával szemben felhozható, hogy a szentháromságtan pontos megfogalmazása, vagyis a 4. század után is hivatkoztak a (szentháromságos) Istenre politikai rendszerek és eszmék megalapozása érdekében. Amennyire a hagyatékban fennmaradt elszórt jegyzetekből kiolvasható (ezek közül néhány a következő hetekben megjelenő *Offenbarung des Johannes und politisch-theologische Texte* [A Jelenések könyve és politikai-teológiai szövegek] című kötetben is szerepel), Peterson nem tagadta, hogy a szentháromságos Istenbe vetett hitnek meghatározott következményei vannak a társadalmi és politikai viszonyok megítélésére nézve. Ez azonban nem egyenértékű azzal, mint ha Istent teljességgel és közvetlenül kisajátítanánk egy meghatározott politikai célnak vagy rendszernek. Isten országa éppen hogy nem „ebből a világból” való, másfelől azonban elevenen érinti e világ ideológiákat gyártó „országait”, sőt adott esetben el is törölheti őket. A keresztény eszkatológia ugyanis elsöpörte „a természetes és történelmi renden belül létező abszolút valóságként értelmezett” politikumot — állítja Peterson a Római levélhez írt kommentárjában. Különböző összefüggésekben Peterson azután többször is reflektált a teológiának és a politikának erre a dialektikus kapcsolatára. Úgy vélem, hogy meglátásai és elgondolásai — beleértve a monoteizmus-traktátust is — ko-

runkban, a vallási gyökerekből táplálkozó politika, sőt hadviselés különböző válfajai között izzó globális feszültségek korában éppoly aktuálisak, mint lejegyzésük idején.

Peterson gondolkodásának talán legeredetibb és legszebb dimenziója az angyalok világa, a liturgia és a keresztény misztika összefüggéseiről kidolgozott elmélete. Hogyan vázolhatók föl ezek az összefüggések?

Az 1920-as évektől Peterson egyik fő érdeme volt, hogy az angyalokat kiszabadította a magánjellegű, népies vallásosság területéről, s újra a teológia lényegi témájaként foglalkozott az angyaltannal. Az ókorban az angyalokat is bizonyosképpen „politikai” természetű lényeknek tekintették, gondoljunk csak a népek angyalaira vagy az Isten mennyei udvartartásáról kialakított elképzelésre. Peterson szerint az angyalok Isten transzcendens nyilvánosságát jelenítik meg, amely betör a földi világ nyilvánosságába. Így például Jézus életének rejtett eseményeit (születését, olajfák-hegyi imádságát) a Bibliában az angyalok megjelenése olyan eseményeknek mutatja, amelyeknek eszkatologikus értelemben nyilvános, sőt kozmikus súlyuk és jelentőségük van. Ugyanez állítható az egyház liturgiájának különböző formáiról, amelyekben igen gyakran kifejezésre jut, hogy az angyalok is részt vesznek bennük. Az angyalok azt jelzik, hogy az istentiszteleti cselekmény végzésére egybegyűlő egyház nem magánjellegű földi társulás, hanem részt vesz abban az eszkatologikus, transzcendens és örök istentiszteletben, amely a mennyei város ünnepi közösségében zajlik (a város görögül *polisz* — innen az egyház valódi „politikai” természete). A Zsidó levél és a Jelenések könyve részletesen beszél minderről. A földi és a mennyei egyház összekapcsolódása különösen a *Sanctus*ban nyilvánvaló: a dicsőítő énekkel az emberek egyesülnek az angyalokkal Isten színe előtt. Ez pedig az ókori felfogás szerint fokozottan „misztikus” pillanat; ez egyébként ma a bizánci istentiszteletben még világosan érezhető (kerub-himnusz).

Ez a misztika-értelmezés az ókori kereszténységben egy egész életformát meghatározott, hiszen a szerzetes arra törekedett, hogy meghosszabbítsa ezt a pillanatot, az Isten színe előtt az angyalokhoz társuló dicsőítést, már amennyire ez a földi keretek között lehetséges: ezt szolgálták a nap folyamán és éjszaka végzett imádságok és az „angyalokhoz hasonló” élet kialakítását célzó aszkézis.

Ezeket a gondolatokat Erik Peterson 1935-ben kiadott *Von den Engeln* [Az angyalokról] című írásában fejtette ki. Heinrich Schlier helyesen állította: ez az írás valóban Peterson „szívéből fakadt”. Az a vágy, hogy az angyalokhoz hasonlóan éjjel-nappal Isten színe előtt állhasson, egyetemi éveitől egészen 1960-ban bekövetkezett haláláig ott lüktetett Peterson szívében. Életének egyik nagy rejtélye, hogy miért nem sikerült tette váltania ezt a vágyat, azaz miért nem lett szerzetes (bencés).

Peterson életében a katolizálása utáni éveket rendkívül szomorú visszasságok terhelték. Korábbi alkotóerejével ellentétben az utolsó két évtizedet — legalábbis a „laikus” szemében — hallgatás és zárkózottság jellemzi. Milyen teológiai változások felelnek meg ennek az egzisztenciális visszahúzódnak?

1930 után a katolikus egyháznak nemigen sikerült megfelelő lehetőségeket biztosítani Erik Petersonnak. Ennek számos oka van: minthogy áttérőről volt szó, némi bizalmatlansággal kezelték teológiáját. Gondolkodásán ugyan végigperzselt a protestáns teológia és kutatás kritikai tüze, és ezáltal igen éretté vált, s mélyen meggyökerezett a Biblia és a korai egyház világában, éppen ezért azonban ugyanakkor nem sok rokonságot mutatott a korabeli katolikus akadémiai teológia uralkodó formáival. Peterson amellet laikus volt, a katolikus egyházban viszont akkoriban csakis papok oktathattak teológiát. Bár megpróbálta pappá szenteltetni magát, kísérlete kútba esett. Ezért azután 1933-ban feleségül vett egy fiatal olasz nőt, s a következő években a házaspár öt gyermeknek adott életet. Minthogy Petersonnak jóformán egyáltalán nem volt jövedelme, a család igen szűkös anyagi körülmények között tengődött. Eleinte Peterson Németországban és a szomszédos országokban tartott előadójtaival még tudott keresni némi pénzt, a nemzetiszocialisták azonban befagyasztották ezt a lehetőséget, majd a háború kitörésével végképp lehetetlenné váltak a németországi utazások és publikációk. 1937-től szerény tanári munkát ajánlottak Petersonnak Rómában, a Pápai Keresztény Archeológiai Intézetben, ez azonban egyáltalán nem volt elegendő a népes család eltartására, ráadásul kizárólag történelemtudományi feladatokat rótt Petersonra. Csak 1947-ben nevezték ki az „ókor és kereszténység” tárgy rendkívüli tanárává.

Ezekben az években Peterson rendkívül tudományos igénnyel megírt — és a laikus számára nehezen érthető — történelmi tanulmányokat jelentetett meg, amelyekben számos úttörő elgondolás fedezhető fel; ezeknek az írásoknak egy része az 1959-ben megjelent, *Frühkirche, Judentum und Gnosis* [Korai kereszténység, zsidóság és gnózis] című tanulmánykötetben látott napvilágot. Újszerű tudományos eredményei között említhető például, hogy kimutatta a gnózis zsidó gyökereit, és feltárta az enkratizmus eredetét. A hagyatékban efféle kérdéseket taglaló szaktudományos — olaszul lejegyzett — előadásszövegek is találhatóak; ezek az előadások kétségkívül még ma is jelentősek, és ezért kiadásuk is kívánatos lenne. Feltűnő, hogy ebben az időszakban Peterson elsősorban az ókori kereszténység és zsidóság kapcsolatát vizsgálta. Gondolkodásának teológiai dimenziója már nem tudott a korábbihoz hasonló gazdagságban kibontakozni: jellemző módon a *Marginalien zur Theologie* [Teológiai széljegyzetek] címet adta annak az 1956-ban kiadott karcsú tanulmánykötetnek, amelynek a végén már csak töredékek sorakoznak. E késői teológiai írások és aforizmák különösen mélyek, gyakran pedig egészen talányosak. A modern világtól való tudatos *retractatió*ról tanúskodnak: Peterson nagyfokú, teológiai okokból fakadó bizalmatlansággal viseltetett a technicizálódás, a gazdaság és a fogyasztás térnyerésével szemben.

